

Кулеш Г. І.

МОВА БЕЛАРУСКАГА ЗАКАНАДАЎСТВА ХХ СТАГОДДЗЯ: ГЕНЕЗІС І ЭВАЛЮЦЫЯ

Мінск : БДУ, 2015. — 303 с.

Упродовж ХХ ст. білоруська літературна мова пройшла складний і звивистий шлях розвитку: саме в згаданий період були кодифіковані ті релевантні риси, що сформували її сучасний образ і задали вектор внутрішнього розвитку, а комунікативна потужність цього ідіому то підносилися, то разюче занепадала внаслідок трагічних історичних обставин, у яких довелося жити білорусам. Увага дослідників до процесів становлення й розвитку білоруської літературної мови була постійною, проте тільки з 1990-их рр. з'явилася змога неупереджено вивчати масиви пам'яток, доти неприступні для наукового аналізу через радянський ідеологічний тиск. Нині на авансцену лінгвістики виходить нове покоління науковців, які істотно змінять дотеперішні уявлення про історію сучасної білоруської літературної мови. І це вплине не тільки на гуманітаристику Білорусі, а й на лінгвістичну славістику взагалі. Підстави для такого твердження знаходимо, зокрема, і в рецензованій монографії.

Розвідка Г. І. Кулеш «Мова білоруського законодавства: генеза та еволюція» належить до тих новаторських праць, що завдяки своїй ретельності, виваженості та впливу на подальші дослідження буде актуальною не тільки в наш час, а й у далекій перспективі, бо дає важливу інформацію для кількох галузей мовознавства: історії білоруської літературної мови, термінознавства, юридичної лінгвістики, міжмовної взаємодії. У дослідженні показано формування й упорядкування мовних засобів законодавства ХХ ст. на матеріалі білоруськомовних текстів конституцій і кодексів. Дослідниця схарактеризувала передумови створення основ законодавчого різновиду (підстилю) офіційно-справочинного стилю нової білоруської літературної мови. Крім дослідження власне історичного аспекту, Г. І. Кулеш розв'язувала й теоретичні завдання, визначаючи роль і місце мови законодавства в системі стилів. При цьому мовознавець ретельно проаналізувала погляди білоруських, польських, російських та українських лінгвістів і правників на статус мови законодавства в системі стилів. Процес вироблення лексичних, морфологічних, синтаксичних засобів білоруської мови для законодавчої галузі показаний на великій кількості ілюстраційних

прикладів, що дає змогу простежити тенденції вдосконалення згаданих одиниць упродовж минулого століття.

У «Вступі» дослідниця зауважує, що білоруське законодавство «має давню історію», а канцелярсько-юридичне письмо «займало головне місце в системі стилів старобілоруської літературної мови». Наприкінці ХVІІ ст. цей ідіом утратив державний статус, що на тривалий час перервало традицію вироблення відповідних засобів для законодавчих потреб, відновлення якої відбулося тільки на початку ХХ ст. Г. І. Кулеш у цій частині своєї монографії часто покликається на лінгвістів, що досліджували мову українського законодавства як з погляду історії її формування, так і в загальнотеоретичному плані, а також окреслює здобутки польських і російських науковців у вивченні ідіому правової комунікації. У Білорусі в радянський і пострадянський періоди закони створювали російською мовою, певну частину з них перекладали й оприлюднювали білоруською. Під час дослідження мовні засоби перекладних законодавчих текстів були порівнявані з їхніми аналогами в оригіналах, проте здійснення контрастивного лінгвістичного аналізу не входило до головних завдань дослідниці.

У першому розділі «Використання білоруської мови в законодавчій сфері» розглянуто закладання основ офіційно-справочинного стилю білоруської мови в період існування газети «Наша ніва» (1906–1915), яка відіграла провідну роль у формуванні норм нової білоруської літературної мови, а також проаналізовано переклад «Конституції РРФСР» (1918), що, на думку дослідниці, став першою спробою передати поняття законодавства за допомогою засобів нової білоруської літературної мови. У виданні подано докладну інформацію, як більшовики на території Росії на початку 20-х років минулого століття розгорнули працю з перекладу на білоруську мову літератури різного профілю, зокрема й радянських юридичних документів. Як зазначає Г. І. Кулеш, білоруською мовою були складені й деякі правові документи періоду Білоруської Народної Республіки (БНР), проте «ці документи дуже невеликі за обсягом, а їхня мова через виразно агітаційно-пропагандистський зміст

ближча до публіцистики, ніж до законодавства» (с. 20). На жаль, у тексті монографії не вдалося виявити пояснення, чи саме з цієї причини до аналізу не залучено Тимчасову конституцію БНР (1918), що була оригінальним правовим документом, витвореним у власне білоруському середовищі. У 1920-і роки білоруською мовою перекладали також оригінальні польські юридичні документи, зокрема до нас дійшов білоруський переклад Конституції Польської Республіки (1921) і Закону 20 січня 1920 р. про польське громадянство. Обидва переклади видані 1924 р. під спільною обкладинкою у Вільносі (Вільні). Дослідниця обстоює думку, що їх здійснив М. Кравцов (Костевич), хоч такий підхід ще не став загальноприйнятним. Як бачимо, крім власне лінгвістичних завдань, Г. І. Кулеш розв'язує й проблеми атрибуції перекладів деяких білоруськомовних юридичних пам'яток. Для істориків мови важливе значення мають наявні в перекладах власне білоруські аналоги так званих європеїзмів, як-от бр. *абіраньне* (до рос. *эксплуатация*), бр. *перарыўкі* (до рос. *период*), бр. *права сачыць* (до рос. *право контроля*), бр. *са зваротам шкоды* (до п. з *odszkodowaniem*) та ін. І хоч «такий переклад не тільки недостатньо достеменно передає значення термінологічних сполучень» (с. 23), а з погляду норм сучасної білоруської літературної мови взагалі не може бути прийнятний, проте наоч-но демонструє шляхи пошуку питомих білоруських одиниць у той час та можливі в певний історичний період напрями кодифікації. У цьому самому розділі дослідниця розглядає специфіку білоруськомовного законодавства в умовах російсько-білоруського білінгвізму.

У другому розділі «Білоруська юридична термінологія в лексикографічних довідниках» розглянуто джерела формування юридичного арсеналу новобілоруського періоду, зокрема роль виданих у ХІХ ст. актових матеріалів, показників і довідкових словників, укладених на підставі ділових документів старобілоруського періоду. На думку дослідниці, «Довідковий словник юридичних термінів давньої актові мови Південно-Західної Росії» І. П. Новицького (1872–1873) «у ґрунті речі, містить старобілоруську лексику». Це підтверджується тим, що в передмові «укладач словника вживає термін “західноруське право”, <...> “західноруські акти” <...>, та й самим складом реєстрової частини словника» (с. 47). Навряд чи більшість українських медієвістів беззастережно приймуть таке твердження. Загалом авторка доходить висновку, що видані в ХІХ ст. зібрання старобілоруської лексики стали «важливим джерелом на початковому етапі вироблення юридичної термінології сучасної білоруської мови» (с. 50). Г. І. Кулеш розглянула окремі приклади юридичної лексики, подані в «Словнику білоруської мови» І. І. Носовича (1870), словниках білоруської термінології 1920–1930-х рр., лексикографічних кодек-

сах другої половини ХХ — початку ХХІ ст., зокрема в термінографічних працях білоруської діаспори (серед них і деякі рукописні, наприклад «Словник юридичної термінології: білорусько-російсько-польський» Л. Голяка), сучасному багатомовному онлайн-мову словникові юридичних термінів.

У третьому розділі «Текст закону як репрезентант офіційно-справочинного стилю» дослідниця розглядає історію найменування цього стилю в білоруській науковій традиції, поняття «функційний стиль» (бр. «функцыянальны стыль») і «мова певної сфери комунікації» (бр. «мова пэўнай сфэры камунікацыі»), структуру юридичного підстилю, комунікативно-прагматичні характеристики мови законодавства, характеризує мову законів (наводить лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості білоруських законодавчих текстів, у багатьох випадках подає інформацію про відповідну специфіку російських юридичних документів). Дослідниця зазначає, що «вироблення й становлення мовних засобів білоруського законодавства вивчали на базі перекладних текстів, тому в монографії з названих лексико-граматичних особливостей розглянуто тільки ті, що становлять специфіку білоруських текстів порівняно з російськими оригіналами» (с. 106).

З четвертого розділу «Еволюція лексичних засобів» довідуємося, що впродовж 1920-х рр. були створені й перекладені білоруською мовою вправно-трудоий, трудоий, сімейний, водно-мілітаривний, кримінальний, земельний кодекси, 1927 р. з'явилася Конституція Білоруської РСР. Аналізуючи ці тексти, науковець доходить висновку, що «за перше десятиліття використання білоруської мови в офіційній сфері юридична термінологія в основному сформувалася як система» (с. 107). У цій частині монографії проаналізовано вживання термінів-агентивів (бр. *удзельнік* (укр. *учасник*), бр. *надбухторчычк* (укр. *підбурювач*), бр. *сведка* (укр. *свідок*), бр. *ісцэц, пазоўнік* (укр. *позивач*), бр. *вайсковец* (укр. *військовий*) та ін.). Г. І. Кулеш доходить висновку, що «створення білоруських правничих термінів у 1920-ті — на початку 1930-х рр. здійснювалося здебільшого шляхом підбору аналогів до відповідних російських», а це не сприяло «повноцінній реалізації словотвірного потенціалу білоруської мови» (с. 119). Якщо в 1920-ті рр. орієнтація на живу білоруську мову як джерело створення юридичної термінології була визначальною, то пізніше на перше місце в пошуках мовного оформлення юридичних термінів вийшло калькування та запозичення. У рецензованій монографії простежено на прикладі юридичних кодексів 30-х, 60-х і 90-х років ХХ ст. заміну мотиваційної основи та окремих словотвірних моделей у юридичній термінології білоруської мови, напр.: бр. *закладчык* — *залогдадацель* — *залогдавальнік* (укр. *заставник*), кодифікацію назв документів у білоруській мові, напр.: бр. *іск* — *позва* (укр. *позов*),

правового стану, напр.: бр. *кроўнасць* — *роднасць* — *сваяцтва* (укр. *спорідненість, свояцтво*), бр. *наследаванне* — *атрыманне ў спадчыну* (укр. *успадкування*). Дослідниця переконана, що існування синонімічних назв для найменування «правового стану в текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. можна витлумачити, з одного боку, пошуком найбільш адекватних білоруських відповідників до запозичених з російськомовного законодавства понять, а з другого — браком досвіду праці й нескоординованістю перекладацько-редакторських колективів різних кодексів» (с. 140). Г. І. Кулеш не вдалося простежити еволюції окремих назв правового стану в білоруській мові до кінця ХХ ст., оскільки деякі з них стали вживаними не пізніше за 1950-і рр., а інші могли вийти з ужитку або не виявлені «з тієї причини, що кількість білоруськомовних законодавчих текстів істотно менша, ніж російськомовних» (с. 142). У розгляданому розділі в таблиці подано кількісні співвідношення білоруських юридичних термінів, змінених упродовж ХХ ст., до вживаних у 1920–30-і рр. Мовознавець робить висновок, що «понад 70 % правничих термінів, створених у 1920-і — першій половині 1930-х рр. або взятих зі старобілоруського письменства, у незмінному вигляді функціонують до нашого часу» (с. 144). Дослідниця припускає, що одиниці *неасуднасць, неасудны*, зафіксовані в «Російсько-білоруському словникуві» (1928) як варіанти до білоруських термінів *непрытомнасць, непрытомны*, закріпилися під впливом української термінологічної традиції. Отже, білоруської лексикографії врахували досвід укладачів «Російсько-українського словника правничої мови» (1926).

У п'ятому розділі монографії «Еволюція морфологічних засобів» розглянуто вживання віддієслівних іменників у правничій термінології білоруської мови: бр. *абвінаваўца* (укр. *обвинувач*), бр. *адказчык* (укр. *відповідач*), бр. *парушальнік* (укр. *порушник*). Дослідниця зазначає, що «білоруськомовні законодавчі документи 1920-х рр. мали меншу, ніж відповідні російськомовні, кількість віддієслівних іменників» (с. 161), а модель із суфіксальним елементом *-н-* (рос. *-ниј/-ениј/-аниј-*, бр. *-нн-/-енн-/-анн-*: *адбыванне, утрыманне, ганьбаванне, праследаванне, ухваленне, абвінавачанне*) закріпилася в білоруській мові тільки в радянську добу. З другої половини 1930-х рр. у білоруських правничих текстах наявна послідовна тенденція калькування з російської мови віддієслівних іменників. На думку авторки, у сучасних умовах не варто ігнорувати досвіду 1920–30-х рр., оскільки «в певних випадках замість невластивого білоруській мові віддієслівного іменника доцільно використати семантично еквівалентне дієслово» (с. 166). Такому підходу сприяють і сучасні білоруські довідники зі стилістики й літературного редагування, що рекомендують використовувати співвідносні дієслівні форми замість

віддієслівних іменників, коли вони не належать «до строгих термінів». Висловимо застереження, що послідовно реалізувати означений вище принцип у нинішніх умовах існування білоруської мови буде досить складно, оскільки для цього, крім власне лінгвістичних методик, мають бути й сприятливі соціокультурні умови сприйняття широким загалом білоруської термінологічної (мовної) спадщини 1920-х рр. як взірцевої. Поки що в Білорусі такі тенденції на загальнонаціональному рівні не стали панівними.

У розгляданій частині монографії проаналізовано вживання коротких прикметників зі значенням модальності у білоруськомовних правничих текстах ХХ ст. Дослідниця пише, що в текстах другої половини ХХ ст. з'являється тенденція до збільшення частотності повних форм прикметників: *яўка надсуднага абавязкова* (Кримінально-процесуальний кодекс БРСР 1937 р.) / *яўка якога ў суд абавязковая* (Кримінально-процесуальний кодекс БРСР 1961 р.). Найбільше ця тенденція помітна в текстах Кримінального кодексу 1961 р. та Конституції БРСР 1978 р., у яких білоруські повні форми прикметників на 37,5 % частіше вживані, ніж у відповідних частинах аналогічних російськомовних документів. Г. І. Кулеш обстоює думку, що «повна форма прикметника переважає в білоруськомовних законодавчих текстах, оскільки мова закону, становлячи всього тільки спеціальну сферу вживання загальнонаціональної літературної мови, повинна відбивати її специфічні риси» (с. 180). Авторка зосереджує свою увагу на білоруськомовних правничих текстах ХХ ст., у яких виявлено вживання вказівних займенників *такі (такая, такое, такія)* (укр. *такий (така, таке, такі)*), *гэты* (укр. *цей*), прономіналізованого дієприкметника *даны* (укр. *цей*, у математичних текстах *даний*). Г. І. Кулеш констатує, що впродовж досліджуваного періоду помітне варіювання у використанні одиниць *даны/гэты*, проте це «не переклодило якості перекладу: ці слова — семантично тотожні й за певних умов (*даны* — стилістично марковане, а *гэты* — нейтральне) взаємозамінні» (с. 195). У текстах 1970–1980-х рр. здебільшого вживаний прономінатив *даны*, а від початку 1990-х рр. у білоруськомовних текстах з'являється не використовуваний раніше варіант *дадзены*. Дослідниця цілком справедливо зауважує, що неоднорідність уживання одиниць *даны/дадзены* — це певною мірою наслідок неоднакової фіксації цих лексем у лексикографічних кодексах білоруської мови. На думку Г. І. Кулеш, доцільно в ролі прономінатива використовувати форму *даны*. Спираючись на наші спостереження, зазначимо, що варіант *дадзены*, починаючи з 1990-х рр., у деяких білоруськомовних періодичних виданнях зайняв панівну позицію, повністю витіснивши одиницю *даны*. Очевидно, найближчим часом у різножанрових текстах, написаних білоруською мовою, нав-

ряд чи відбудеться повернення до гегемонії форми *дань*, оскільки за нею у свідомості значної частини носіїв білоруської мови закріпився відчутний відтінок «радянськості» й шаблонності. Важко сказати, як довго триватиме конкуренція цих форм, а проте, наважимося припустити, що непослідовно кодифіковані варіанти *дадзены, дадзенья*, укр. *дані* (ім.) через свою високу частотність у сучасному білоруському узусі тривалий час зберігатимуть потенціал до витіснення форми *дань*.

Розглядаючи вживання дієслів у білоруськомовних правничих документах, дослідниця доходить висновку, що в текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. міститься на 31,6 % дієслівних форм більше, ніж у російськомовних аналогах. Як бачимо, білоруська мова того періоду демонструє виразну дієслівність у загальній структурі організації тексту. На думку науковця, «у законодавчій сфері орієнтація на загальноживані граматичні засоби дозволяла конкретизувати зміст закону, зробити його доступнішим для розуміння не підготовленого професійно користувача» (с. 204). У подальшому цей розрив між білоруськомовними та російськомовними текстами поступово зменшувався: у 1970-х рр. він становив 22,4 %, у 1980–90-х — 21,8 %. Збільшення питомої ваги дієслів, починаючи з другої половини 1950-х рр., відбувалося здебільшого за рахунок не властивих для білоруської мови форм дієприкметників (*адб'юшыхся, знаходзячымся, з'явішыхся* тощо). Додамо, що сучасна білоруська літературна мова поступово позбулася таких елементів.

У постому розділі «Еволюція синтаксичних засобів» розглянуто синтаксичну компресію в білоруськомовних юридичних текстах 1920-х — першої половини 1930-х рр. порівняно з документами другої половини ХХ ст. Г. І. Кулеш доходить висновку, що в зазначений період можна спостерігати спрощення структури складних синтаксичних конструкцій у процесі їхнього перекладу з російської мови (бр. *удзел у працы / рос. участие в выполнении работ*, бр. *пастанова аб пакаранні / рос. постановление о наложении взыскания*, бр. *пасьяла паказанага тэрміну / рос. после истечения указанного срока*). Починаючи з 1960-х рр., у білоруських перекладах структура синтаксичних конструкцій ідентична структурі російськомовних юридичних оригіналів, напр.: рос. *при обращении взыскания на денежные суммы и имущество должника* (1930) / бр. *пры спазнанні з грашовых сум і маёмасці даўжніка* (1930); *накіраванне спагнання на маёмасць мужа і жонкі* (1969). Дослідниця зауважує, що на початковому етапі вироблення законодавчого підстилю офіційно-справочинного стилю білоруської мови

(1920-і — перша половина 1930-х рр.) «структурна організація речень білоруських текстів у певних випадках відрізнялася від оригінальних» (с. 220), зокрема виявлено відмінності в характері граматичної основи (російському двоскладовому реченню в білоруськомовному документі відповідає безособове, незбіг семантичного типу присудка, переміщення компонентів складеного присудка та ін.). У монографії проаналізовано вживання конструкцій з похідними прийменниками, ускладнені дієприкметникові конструкції в білоруських юридичних документах.

Сьомий розділ «Мовні засоби стандартизації законодавчих текстів» зосереджений на конкретизації обсягу понять термінів *канцеляризм, штамп, кліше*. На думку Г. І. Кулеш, щодо стійких відновлюваних одиниць у мові законодавства доцільно використовувати термін *юридичні кліше*. У цій частині дослідження розглянуто проблему класифікації стандартизованих мовних засобів, зокрема юридичні кліше в білоруськомовних законодавчих текстах ХХ ст.: бр. *зацікаўленая старана мае права патрабаваць* (укр. *зацікавлена сторона має право вимагати*), бр. *вызваліць ад адбывання кары* (укр. *звільнити від відбування покарання*), бр. *па патрабаванні* (1927) (укр. *на вимогу*), бр. *у адпаведнасці з* (1927) (укр. *відповідно до*) тощо.

У «Висновках» рецензованої монографії наголошується, що історія сучасного білоруськомовного законодавства почалася в 1920-і рр., а підготовчий етап у виробленні відповідних лінгвальних засобів припадає на ХІХ ст. Протягом 20-х рр. ХХ ст. створено велику кількість законодавчих текстів білоруською мовою, що в подальшому стали основою для уніфікації та стандартизації білоруських правничих термінів. Друга половина 1930-х — 1950-і рр. — це період калькування й запозичення російських термінів, оскільки в цей час панувала цілеспрямована орієнтація на російські оригінали. Третій період розвитку мови білоруського законодавства ХХ ст. (друга половина 50-х — 90-і рр.) кваліфіковано як період стабілізації термінівживання. Дослідниця твердить, що офіційно-справочинний стиль разом з художнім і публіцистичним (хоч і не однаковою мірою) став сферою вироблення норм сучасної білоруської літературної мови. Ці висновки мають вагомe значення не тільки для історії білоруської літературної мови, а й для лінгвістичної славістики взагалі.

На наше переконання, рецензована праця заслуговує на цілковите схвалення, оскільки виконана на високому рівні, вводить до наукового обігу багато нових фактів мовного розвитку й здатна істотно розширити обрії сучасної білорусистики.

О. СКОПНЕНКО